

ÁRVAI Mária – VÉRI Dániel. A nagy könyvlopás: Francia könyvkiállítás a vasfüggöny mögött. Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2020. 199 p. ill., részben színes

Mikrotörténelmi mélyfúrás: az 1959-es műcsarnoki könyvkiállítás mint egy generáció meghatározó élménye

Napjaink tömegkultúrájában egyre gyakrabban bukkannak fel az 1980-as éveket feldolgozó alkotások (magyar kontextusban ld. például *A besúgó* című sorozatot vagy az *Eltörölni Frankot* című filmet), amelyekkel szemben gyakori kritikaként fogalmazódik meg a hitelesség számonkérése. A kérdéses korszak óta közel négy évtized telt el, ami éppen elég a múlt elhomályosulásához, ezzel párhuzamosan az elbeszélés iránti igény felébredéséhez. Itt érdemes a nemzedéki emlékezet fogalmára utalnunk, amely *Jan Assmann* alapvető munkája, *A kulturális emlékezet*¹ szerint az ún. kommunikatív emlékezet egyik megtestesítője. A kommunikatív (eredendően szóbeliségben közvetített) emlékezet szűk értelemben kb. 40 évet ölel fel: ebben az időtávlatban a múlt még közvetlenül formálja a jelent, ezért a hozzá kapcsolódó emlékezet „forró”. Az a pont, amikor az emlékezet „kihűl”, és a múlt élő tanúk nélküli történelemmé, intézményesített (írott) kulturális emlékezeté válik, 3–4 generációnyi idő (kb. 80 év) elteltével következik be. A kétféle emlékezet közötti váltás nem egyik pillanatról a másikra történik: a régmúltat a közelmúlttól elválasztó ún. „sodródó hasadék” közegében egyszerre munkál a kommunikatív és a kulturális emlékezet. Jellemző a múltból való diskurzus felerősödése, illetve a narratívába/ellen-narratívába illesztés és az identitásképzés igénye, amit persze a politika is igyekszik kiaknázni, és a kollektív emlékezetben lévő hagyományokat a maga szolgálatába állítani. Az említett, a jelenhez képest mínusz 80–40 év közötti időablak teret ad a „nagy idők nagy tanúinak” megszólalására/megszólaltatására kvázi az utolsó pillanatban. Ennek immár tudományosan elfogadott kutatási irányzata az *oral history*: célja, hogy a kulturális emlékezetben való megtartás érdekében tudományos igénnyel, lehetőleg írott formában rögzítsék az egyének szubjektív tapasztalatának elbeszéléseit bizonyos történelmi eseményekkel kapcsolatban. Erre tesz kísérletet a következőkben ismertetendő rendhagyó kötet is az 1950-es, '60-as évek Budapestjét megidézőve.

A szentendrei Ferenczy Múzeumi Centrum kiadásában 2020-ban látott napvilágot az azonos címen megrendezett, 2019. szeptember 20. és 2020. március 1. között látogatható kiállításuk kísérő kiadványa, *A nagy könyvlopás: Francia könyvkiállítás a vasfüggöny mögött* című kötet. Azért nem beszélhetünk műfajként kiállítási katalógusról, mert maga a 2019–2020-as kiállítás is inkább egy valós esemény (illetve annak elő- és utóélete) elbeszélésére, rekonstruálására tett kísérletként, mintsem hagyományos tárlatként volt értelmezhető, melyben a műalkotások he-

lyett a dokumentumok játszották a főszerepet, még ha a képzőművészeti fókusz meg is maradt. Ami a tárlaton ismeretterjesztő szövegek és szöveges források formájában volt olvasható, a kötetben tudományos igényű tanulmányok formájában nyújt – adott esetben jobb – alkalmat az elmélyülésre, a történelmi háttér megismerésére. A kiállítás részét képező videóinterjúk szerkesztett, lábjegyzetekkel és kereshathatóságokkal ellátott átiratai lehetővé teszik azt, hogy a magunk tempójában vegyük őket sorra, és ne csak egyet-egyet válasszunk ki közülük, mint ahogy az a múzeumlátogatás során életszerű. Az olvasóknak sem kell azonban nélkülözniük a vizuális források jelenlétét: a jó érzékkel kiválogatott, számos esetben színes (a források természetéből fakadóan persze sokszor fekete-fehér) képek szinte pótolják a múzeumi élményt, egyedül egy archív filmhíradó és egy propagandafilm esetén marad hiányérzet a befogadóban, akinek meg kell elégednie utóbbiakból néhány állóképpel. A videóinterjúkat ezzel szemben teljes mértékben helyettesítik az átiratok, melyeket az interjúalanyokról készült portréfotók (*Deim Balázs* munkái) illusztrálnak. A tipográfiai és nyomdai kivitelezését tekintve is kiemelkedő minőségű, ötletes (áttört mintáival az ellopott könyvekre utaló) pausz védőborítóval, dombornyomott kék vászonkötéssel, fehér címfelirattal és piros élmezéssel ellátott (így színvilágában a francia trikolórt idéző), *Szép Magyar Könyv* díjjal elismert kötet (grafikus: *Erdélyi Sarolta Ágnes*) – igazodva a XXI. századi kiállításrendezési trendek elvárásaihoz – a kéthasábos tördelést kiaknázva párhuzamosan magyar és angol nyelven is olvasható, így nemzetközi mércével mérve is megállja a helyét. A kiadvány már csak azért is számot tarthat a külföldi közönség érdeklődésére, mert az 1956 utáni keleti blokk kulturális életébe és nemzetközi kapcsolataiba enged bepillantást egy elsöre epizodikusnak tűnő, de horderejében mégis jelentősnek bizonyuló eseményen keresztül.

Az „*elsüllyedt történet*” (p. 70.), amelyet a kötet a kiállítás kurátorai (és egyúttal a jelen kötet szerkesztői), *Árvai Mária* és *Véri Dániel* alapos kutatómunkájának köszönhetően megidézték, nem más, mint az 1959. október 24. és november 8. között a Műcsarnokban megtekinthető francia könyvkiállítás, amely az akkori gazdag francia publikációs termést hozta el a vasfüggöny keleti oldalára, a könyvek pedig olyan „kapósak” voltak, hogy anekdotikus beszámolók szerint a kiállítás végére nagy részüket ellopták. De valóban így volt? És ha igen, miért? Mit jelentettek

a lopott könyvek a fiatal értelmiségieknek (jelesül: művészeknek és művészettörténészeknek), és mi volt az esemény tágabb kontextusban értelmezhető szerepe az 1950-es, '60-as évek Magyarországon? Ezeket a kérdéseket járja körül a kötet három tanulmánya, illetve a kurátor-szerkesztők által készített, átiratban olvasható tíz *oral history*-interjú a korszak 2019-ben még élő tanúival. Az imponáns névsor (*Gábor Eszter, Gyémánt László, Jovánovics György, Klimó Károly, Kovalovszky Márta & Kovács Péter, Lakner László, Marosi Ernő, Passuth Krisztina, Pernecky Géza, Tót Endre*) az 1959-es évben főiskolára/egyetemre járó, pályájukat a '60-as években kezdő, az *Iparterv-* és a *Szüenon*-csoporthoz kötődő progresszív képzőművészek és művészettörténészek reprezentatívnek tekinthető képviselőit fedi le – de nemcsak 60 év távlatából való visszaemlékezéseik szolgálnak történelmi forrásként, hanem korabeli sajtóanyagok, levéltári dokumentumok, plakátok, levelezések stb. is. A változatos forrásbázis kellő alapot szolgáltat egy mikrotörténelmi mélyfűrészhez: mint cseppben a tenger, a könyvkiállítás kontextusában megelevenedik „az ötvenes évek szűrt levegője”, a vizuális szürkeség és az „*információs hiánygazdaság*” (p. 11.) világa, amelyben mindazoknak, akik szűkösen érezték a kereteket, megvoltak a maguk bevett, legális vagy illegális tájékozódási forrásai. A visszaemlékezők és a szerkesztők állítása egyaránt az, hogy ebben a zárt társadalomban valódi revelációként hatott a francia könyvkiállítás: a könyvek mint a nyugati kultúra eszméinek és színeinek követői jelentek meg és teljesítettek be tényleges kultúrmissziót azáltal, hogy magánkönyvtárakba vándorolva folytatták pályafutásukat – némelyiket, mint például a Lakner László által elemelt *Max Ernst*-kötetet, egyenesen kézzől kézre adták (ez a kulturális emlékezetben megőrződött történet képezte a kutatás kiindulópontját is – p. 7.). A jelen kötet hiányosságaként róható fel, hogy csak a fiatal képzőművészekre és műtörténészekre összpontosít, és nem vállalkozik például arra, hogy irodalmárok visszaemlékezéseivel árnyalja az esemény történelmi jelentőségét. Ennek oka talán abban keresendő, hogy a vizuális kultúra egyetemessége miatt a képzőművészet terén gyakorlatilag nem kellett nyelvi korlátokkal számolni, illetve itt volt tetten érhető feltehetőleg a legélesebb kontraszt a korszak „akadémiai” művészeti stílusa (a szocialista realizmus) és a kortárs nyugati neoavantgárd irányzatok között, így a jó minőségű (színes) reprodukciókat közlő francia albumok átütő erővel és újdonságértékkel bírtak a

nyugati impulzusoktól elzárt, utazási lehetőséggel nem bíró fiatalok számára.

Az első tanulmány – a szerkesztőpáros „négykezes” munkája – *A tudás topográfiája* címen számba veszi azokat a tájékozási forrásokat, amelyek hivatalosan vagy félhivatalosan rendelkezésre álltak a művészetkedvelő budapesti értelmiség számára az '50-es, '60-as években. A külföldre való utazást az államhatalom szinte teljesen korlátozta, az egyetemeken (ELTE, Képzőművészeti Főiskola) a művészettörténeti oktatás a XIX–XX. század fordulójáig ért el, a könyv- és lapkiadás és a könyvterjesztés pedig állami kézben volt. Nyugati műalkotások is csak elvétve jutottak a vasfüggöny innenső oldalára: a kortárs művészet reprezentatív kiállítóhelyén, a Múcsarnokban az 1950-es években mindössze két nyugati tárlatot rendeztek, melyek egyike a szóban forgó 1959-es francia könyvkiállítás volt. A korabeli nyomdatechnika hiányosságai miatt a Magyarországon kiadott művészeti albumok fekete-fehér reprodukciókat közöltek, ahogy a „hivatalos” művészeti folyóiratok (*Szabad Művészet: 1947–1956, Műterem: 1958, Művészet: 1960–1990*) is fekete-fehér belívvvel jelentek meg. Ezt a hazai közeget találóan jellemzik *Kovácsnai György* festő, animációs filmkészítő szavai: „Olyan szürkeség van itt, hogy ha behoznának ide egy piros almát és letennék az asztalra, fessük meg, az magától megszürkülne.”² (A vele készült interjúban *Perneckzy Géza* idézte fel, hogy mekkora revelációt jelentett egy-egy nyugati reklám színvilága: „A Lufthansának volt a doboza, és az egy olyan kék volt, ami az egész országban nem volt különben. A kék színt a Népboltok képviselték. Az egy fogalom volt: »Népbolt kék«. Egy beütött, fakó, palaszínű kék. Annál erősebb kéket nem tudtak csinálni” – p. 181.) Nagy jelentőségre tettek szert tehát az olyan könyvesboltok és könyvtárak, ahol hozzá lehetett jutni nyugati kiadványokhoz – a szerkesztők az interjúk adatközléseiből származó információkat térképre is vitték, vizuálisan is leképezve a tudás topográfiáját a budapesti értelmiségi szubkultúra vonatkozásában. Az elhelyezkedésnek abból a szempontból van jelentősége, hogy míg az Idegennyelvű Könyvesbolt (Váci utca 32.) az ELTE bölcsészkarával (Pesti Barnabás utca, ma Piarista utca 1.) átellenben, a Francia Intézet és könyvtára (1961 és 1992 között a Szegfű utca 6. alatt) a Képzőművészeti Főiskola (Népköztársaság útja, ma *Andrássy út* 69–71.) közelében működött. A könyvesboltok (Idegennyelvű Könyvesbolt, Horizont és Gorkij könyvesboltok, NDK Centrum)

mellét a könyvtárak játszották a főszerepet a nyugat-kelet irányú kulturális transzferben, ám az interjúk nyomán számba vett könyvtárak egy szűk, „bennfentes” kör számára voltak hozzáférhetőek (Fészek Művészklub könyvtára, ELTE művészettörténet tanszék könyvtára, Képzőművészeti Főiskola könyvtára, BME könyvtára, Szépművészeti Múzeum könyvtára, Múcsarnok könyvtára), ami érvényes volt a Francia Intézet, az angol követség és az Olasz Kultúrintézet könyvtárainak is. Sőt, utóbbiak látogatóinak megfigyeléssel vagy akár megfélemlítéssel is kellett számolniuk, amint arról a visszaemlékezések, illetve az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) őrzött akták tanúskodnak. (Érdekes, hogy az amerikai követség és annak könyvtára nem szerepel a sorban – ezt *Passuth Krisztina* interjújában azzal magyarázza, hogy 1956 után *Mindszenty József* követségi menedékjoga miatt az intézmény tabunak számított – p. 160.) A tanulmány anekdotikus adalékokkal is szolgál: a művészettörténet szakra beiskolázott, a meccsek miatt külföldre járó vízilabdázók például *Gábor Eszter* visszaemlékezése szerint (p. 97.) rendszeresen csempészték haza könyveket a tanszéki könyvtár számára. Több könyvtárost név szerint is érdemes megemlíteni: meghatározó volt a Fészek Művészklub könyvtárát 1957-től vezető *Molnár Éva* személye, de *Gál Istvánt* sem lehet kihagyni a felsorolásból, aki 1950-től volt az angol követség könyvtárosa – ilyen minőségében és kapcsolatrendszere miatt *Gált* a magyar hatóságok hírszerzéssel gyanúsították, megfigyelés alatt tartották, telefonját lehallgatták. A tanulmány végezetül teljes szövegében közli a Magyar Nemzeti Galéria Adattárában fennmaradt, *Kulturált könyvdurrantók kiskatéja* című szatirikus alkalmi írást, példaként arra, hogy a kispénzű magyar értelmiség előtt milyen egyéb utak álltak az áhított könyvek beszerzésére (a könyvdurrantás itt a könyvek kiadótól való elkérését takarja). A szerzők bevalottan csak egy bizonyos értelmiségi kör tájékozási forrásaira szorítkoztak, és nem tértek ki az irodalmi folyóiratok és könyvsorozatok bemutatására, illetve a helyhez nem köthető, CIA által szervezett könyvküldési akcióra (utóbbiról bővebben szót ejt a kötet harmadik tanulmánya). A kissé vázlatzerű szöveg a jegyzetapparátussal kiegészítve mégis alkalmas arra, hogy összképet adjon egy adott korszak művelődési lehetőségeiről, az információs hiánygazdaságban alkalmazott egyéni és kollektív stratégiákról.

A kötet következő írása *Rákosiné füzőitől Honegger oratóriumáig. Fejezetek a magyarországi fran-*

cia kultúrdiplomácia történetéből címet viseli. A talányos megfogalmazás a Francia Intézetre utal: a szerző, Árvai Mária annak 1950-es évekbeli történetét mutatja be az 1959-es francia könyvkiállítás kontextusba helyezése érdekében. Ugyan 1958-tól már nem tartózkodott Magyarországon, és a könyvkiállítás szervezésében sem vett részt, a szöveg „főszereplője” mégis *Guy Pierre Turbet-Delof*, 1950 és '58 között a Francia Intézet igazgatója, diplomata státuszú kultúrattasé. Az ő működését a tanulmány diplomáciatörténeti publikációk, az ÁBTL-ben őrzött iratok, illetve Turbet-Delof '56-os memoárja (magyar nyelvű kiadása: *Egy francia diplomata a forradalomban: Guy Turbet-Delof 1956-os naplója*³) nyomán ismerteti. Érdemes leszögezni, hogy a keleti blokk országaiban egyedül Zágrábban és Budapesten működhetett francia intézet – bizonyos források szerint többek között azért, mert *Rákosi Mátyás* felesége évente egyszer-kétszer előszeretettel lemásoltatta az intézet könyvtárában a divatlapokból az új női fehérneműk szabásmintáit.⁴ *Sztálin* 1953-as halálát követően a francia kulturális kapcsolatok terén is enyhülés volt tapasztalható, ami a francia intézet szellemi kisugárzására is rányomta a bélyegét: nőtt a nyelvtanfolyamok létszáma, a könyvtár látogatottsága, a kölcsönzések, továbbá a rendezvények, koncertek száma is. Ez persze nem maradhatott következmények nélkül – a magyar kulturális élet szereplőivel élénk kapcsolatokat ápoló, a francia kultúra közvetítését a szíven viselő Turbet-Delofot kémtevékenységgel gyanúsították meg, ám diplomáciai mentessége miatt nem őt, hanem beosztottait helyezték vád alá: *Barják János* könyvtárost és *Németh Mária* segédkönyvtárost (Barjákot életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélték 1955-ben, ahonnan az 1956-os forradalom idején megszökött, majd külföldre disszidált). Az intézet 1956. október 24. és '57. január 7. között zárva tartott, ekkor Turbet-Delof a saját lakásán rendezett be irodát, figyelemmel kísérte a forradalom eseményeit, jelentéseket küldött a francia követnek, illetve személyesen találkozott *Bibó Istvánnal*, a Nagy Imre-kormány államminiszterével, és átvette annak proklamációját, amit eljuttatott a francia és angol követségekre. A forradalom leverése után több művésznek (például *Czóbel Bélának*) segített disszidálni. Mindezek miatt Turbet-Delof egyre inkább nemkívánatos személynek számított, amit jól mutat titkárnőjének, *Halkó Marianne*-nak 1957-es letartóztatása is, amely komoly diplomáciai felháborodást váltott ki a francia fél részéről. Végül a kultúrattasé 1958 nyarán elhagyta az országot (tit-

kárnőjét ezután kiengedték); gesztusértékű, hogy a nevéhez fűződő egyik utolsó esemény *Arthur Honegger Johanna a máglyán* című oratóriumának francia intézetbeli bemutatása volt. Turbet-Delof távozása után a kétoldalú diplomáciai kapcsolatok rendeződni kezdtek, amire az 1956-os forradalom leverése miatt nemzetközileg elszigetelődő magyar államnak is szüksége volt. Ebben a folyamatba illeszkedik az 1959-ben megrendezett budapesti francia és párizsi magyar könyvkiállítás is. Összegezve a tanulmány fő megállapításait: az 1950-es években a Francia Intézet munkatársait és látogatóit, a francia kultúra iránt tanúsított érdeklődést a hatalom gyanakvással szemlélte, és a könyvtár használóinak, a rendezvények résztvevőinek, a diplomaták ismerőseinek számolniuk kellett megfigyelésük lehetőségével. A hagyományosan franciás műveltségű értelmiségiek és művészek jó része mégis vállalta a kockázatot. A rövid tanulmány hibájaként egyedül az róható fel, hogy túl keveset idéz az állambiztonsági jelentésekből és jegyzőkönyvekből – hiába ismerjük meg a levéltári források jelzeteit, ha azok nem kutathatók a nagyközönség számára. Jó lett volna az ideológiai sikon, kulturális terepen vívott háború több adalékát, a megfigyelések részleteit terjedelmesebben megismerni, bár ez talán már szétfeszítette volna jelen kötet kereteit.

A harmadik, egyúttal legterjedelmesebb tanulmányt *Véri Dániel* jegyzi *Könyvek útja a vasfüggönyön át: franciák, magyarok és a CIA* címen. Ez az a szöveg, amely a legközelebb viszi a fókusz a francia könyvkiállításához, egyúttal érezhetően ez támaszkodik a legtöbb eredeti kutatómunkára is. A szerző mellett érvel, hogy a vasfüggöny keleti oldalára juttatott „nyugati” könyvek a hidegháborús versengés, az ideológiai harc szolgálatában álltak a „puha hatalom” fegyvereiként – hasonlóan az absztrakt expresszionista művészet CIA általi nemzetközi támogatásához (utóbbiról ld. *Frances Stonor Saunders Who paid the piper? CIA and the cultural Cold War*⁵ című monográfiáját). A könyvek egyszerű szállíthatóságuk, relatív olcsóságuk miatt könnyen betöltötték a kultúraközvetítés, illetve a világképek, ideológiák közvetítésének funkcióját. A legális csatornákra szolgálnak példaként a könyvkiállítások, míg a féllegális, fedett csatornákra a CIA könyvküldési akciója (utóbbi témakört a közelmúltban dolgozta fel *Alfred A. Reisch Hot books in the Cold War* című munkája⁶). 1956 két szempontból is mérföldkőnek bizonyult: *Hrucsov* februári beszéde a Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) XX. kongresszusán, melyben szakított Sztá-

lin örökségével, előrevetítette a keleti blokk ideológiai enyhülését, az '56-os forradalom október-novemberi leverése ellenben évekre elszigetelte Magyarországot a nemzetközi szinten (az ENSZ magyar ügyet vizsgáló bizottsága egészen 1963-ig működött). Ebben a közegben kiemelt jelentőséggel bírt minden kulturális cserekapcsolat, így került sor magyar részvétellel az 1958-as brüsszeli világkiállításon és ugyanebben az évben a Velencei Biennálén, illetve 1959-ben rendezték meg a budapesti francia és a párizsi magyar könyvkiállítást is. Noha például Lakner László a vele készült interjúban úgy emlékezik (p. 145.), hogy a magyarországi volt a keleti blokkban az első francia könyvkiállítás, ez korántsem felel meg a valóságnak: 1956 és 1960 között tartották meg sorrendben a szovjet–francia, a csehszlovák–francia, a lengyel–francia, a román–francia, a bolgár–francia, a magyar–francia és a jugoszláv–francia könyvkiállításokat, melyek szervezője francia részről a *Comité permanent des expositions du livre et des arts graphiques français [A francia könyv- és grafikai kiállítások állandó bizottsága]*, a francia helyszín pedig minden esetben a *Sorbonne* volt. Mint arra a tanulmány zárszava is utal, érdemes lenne egy összehasonlító elemzés keretében megvizsgálni e könyvkiállítások történeteit – a sajtóhírek tükrében való felsoroláson túl a szerző erre nem vállalkozott, éppen csak felvillantja például a „*könyvlopások éva-da*” (p. 86.) párhuzamba állítható eseményeit: a szófiai könyvkiállítás kapcsán a francia sajtó megengedően számolt be az ottani könyvlopásokról,⁷ az 1959-es moszkvai Amerikai Nemzeti Kiállításról pedig egyes források szerint a látogatók még a csomagolóanyagként használt amerikai újságlapokat is elkapkodták.⁸ Míg a francia–magyar képzőművészeti kapcsolatok (kiállítások) '50-es évekbeli történetét az ideológiai rokonság határozta meg (a kommunista/népi művészekkel), az 1959-es, Műcsarnokban rendezett francia könyvkiállítás tematikáját tekintve sokszínű volt, a francia könyvtermés egészét reprezentálta a művészeti kiadványoktól az útikönyvekig. Nemcsak a nagyszámú látogató (több mint 35 ezren tekintették meg az ingyenes kiállítást) árulkodik a rendezvény sikeréről, hanem az is, hogy a kéthetes nyitvatartási idő végére a kiállított több mint 3000 könyv és 600 folyóirat nagy részét ellopták. (Volt lehetőség ugyan a kötetek megvásárlására is, de a borsos árak miatt erre csak elvétve került sor – p. 66.) A visszaemlékezők egybehangzó véleménye szerint a francia szervezők ezt nem nehezményezték, tudniillik nem rendelték meg a kiállított tárgyak vissza-

szállítását, számítva a könyvek valamilyen fajta hasznosulására (p. 67.). Véri a lopások elterjedtségére és azok ironikus tudomásulvételére vonatkozóan számos forrást – interjúkat, e-mailben kapott információkat – idéz, emellett bemutatja a könyvkiállítás korabeli sajtóvisszhangját is, ahol a lopásokat a „pesti humor” örve alatt említik (*Gyergyai Albert* így fogalmazott az *Élet és Irodalom* hasábjain: „rossznyelvű budapestiek [...] e könyvkiállítás sikerét naponta el-eltűnő könyvek számán mérik kárörvendőn”⁹), hivatalos reakció ellenben nem született az esemény e vetületéről. (A könyvtári folyóiratok is cikkeztek a könyvkiállításról – a *Magyar Könyvszemlébe Fogarassy Miklós* írt¹⁰ –, bár a tanulmány hivatkozásai közül hiányzik *A könyvtáros* című lap névtelen beszámolója,¹¹ feltehetőleg azért, mert az 1959-es évfolyam nem lelhető fel az EPA-ban.) A Műcsarnok archívumában fennmaradtak a kiállítással kapcsolatos dokumentumok (pl. plakátok, költségvetési iratok), valamint MTI sajtófotók és egy rövid filmhíradó¹² a megnyitóról – ezeket a tanulmány kellő forráskritikával vizsgálja, szembeállítva a rendezvény hivatalos olvasatát, illetve a sajtófotókon és a filmhíradóban megjelenített könyvcímeket és -borítókat (pl. *Larousse-lexikonok*, útikönyvek, Ermitázs-album, alumíniumipari szaklap) a visszaemlékezők tapasztalataival, valamint az általuk elemelt, túlnyomórészt modern vagy kortárs művészetet bemutató kötetek rekonstruált lajstromával. A budapesti francia könyvkiállítás párjaként, azt követően szerveztek Párizsban egy közel 1700 kötetet felvonultató és 8000 látogatót vonzó magyar könyvkiállítást, amelyet a tanulmány szintén behatóan elemez, kiemelve a rendezvény ideológiavezérelt pozicionálását és felemás sajtóvisszhangját. (Érdekesség, hogy éppen a párizsi kiállítást megelőzően indult a magyar könyvek „kulturális exportjának” reprezentatív folyóirata, a *Livres de Hongrie* is.¹³) Példának okáért ezt olvashatták a magyar újságolvasók: „*»A magyar kultúra nagykövetői« népi művészeink és könyveink. Láttukra sokakban születik meg a megállapítás: csak szocialista országban fejlődhet ilyen mértékben a kultúra [...] a könyvkiállításon pedig mindenkit megragadott egy dokumentációs tábla egyetlen mondata: Magyarországon egy kiló kenyér, vagy egy liter tej árért már lehet könyvet vásárolni. Ez pedig Franciaországban elképzelhetetlen.*”¹⁴ A francia sajtó utalt arra, hogy az '56-os forradalom miatt bebörtönzött írók művei nem képviselték a magyar irodalmat a könyvkiállításon, és a megnyitót is megzavarta egy politikai töltetű incidens: francia fiatalok *Liberez Tibor Déry!*

[*Engedjék szabadon Déry Tibort!*] címmel osztogatták a *Comité Déry [Déry Bizottság]* által jegyzett röplapokat. A kelet–nyugati ideológiai szembenállás, a könyvekkel vívott hidegháború további „hadműveleteinek” ismertetése zárja a tanulmány gondolatmenetét. Reisch már említett hiánypótló monográfiája feltárta, hogy 1956 és 1991 között a CIA különböző fedőszervezeteken (alapítványokon, kiadókon, magánszemélyeken, emigráns közösségek könyvlerakatain) keresztül összesen közel 10 millió kötetet juttatott a keleti blokk országaiba; Véri csak a fő téziseket közli a programról, amelyről magyar nyelven egyelőre sajnos nem olvashatunk forrásmunkákat. A korabeli magyar hatóságok figyelmét azonban mindez nem kerülte el: 1958-ban propagandafilm foglalkozott a hidrogénballonokat is bevető, felforgató tevékenységgel (*Imperialista kémtevékenységek a Magyar Népköztársaság ellen*¹⁵), *Aczél György*, a kommunista korszak befolyásos, a titkosszolgálatokat is irányító kultúrpolitikusának a kulturális intézményvezetőkhez intézett 1959-es belső körlevele pedig felszólította a címzetetteket, hogy szolgáltatassák be a tőkés országoktól postai úton érkező, „*ellenséges politikai propagandát szolgáló kiadványokat, sajtótermékeket*” az Országos Széchényi Könyvtár zárt anyaga számára.¹⁶ (Érdeemes lenne egy kiegészítő kutatás keretében a végére járni, pontosan mennyi kötet érkezett így módon a zárt anyagba; a tanulmány szerint elenyésző lehetett a számuk.) Véri konklúziója az, hogy az ’50-es években a keleti blokk országaiban a könyvkiállítások, illetve a CIA könyvküldési programja a „*kulturális elsajátítás*” (p. 88.) adekvát eszközeül szolgált az információs hiánygazdaságban élő helyiek számára, ahogy például az angol követség/*British Council* által a korszakban a keleti blokkban szervezett, szintén relevatívnak bizonyuló *Henry Moore*-vándorkiállítások is. A francia könyvkiállítás szerepe és hatása mindezek miatt túlmutat egy kéthetes „protokolleseményen”; a látogatók által hazavitt könyvek anyagszerűségükben (is) a „nyugat” egy darabját képviselték, új világokat tártak fel, és szimbolikus jelentőségre tettek szert. A felsorakoztatott, egymást jól kiegészítő forrásokat látva nehéz lenne ezekkel az állításokkal vitatkozni. Mint már szó esett róla, a kötet második felét tíz interjú szerkesztett, lábjegyzetekkel és keresztvitatkozásokkal ellátott leiratai teszik ki. A tizenegy interjúalany (ti. egy páros interjú is készült) visszaemlékezései színes adalékokkal, anekdotákkal egészítik ki a tanulmányokat, nemcsak a könyvkiállítás

és a könyvlopás, de a korszak képzőművészeti élete vonatkozásában is. Vannak visszatérő kérdések, amelyeket mindegyik interjúalanyunk feltesznek (a műcsarnokbeli könyvkiállítás; könyvesboltok, könyvtárak, követségek látogatása), de persze a beszélgetések minden esetben az egyéni élettörténethez igazodnak, érintve az első saját kiállításokat, a külföldi utazásokat stb. is. A „nagy könyvlopásról” szólva többen felidézik, hogy szájról szájra terjedt annak lehetősége: „*Ráharaptunk, és szemérmetlenül megindult a lopás, különösen, mikor kiderült, hogy a franciák nem fogják üldözni mindezt*” (interjú Marosi Ernővel, p. 153.). Volt, aki nem beszélt aztán az egészről, és volt, aki megmutatta a barátainak, mit vitt haza a kiállításról. A hatástörténet szempontjából sokatmondó, amikor a számos kézen átmenő, Lakner László által elemelt Max Ernst-album inspirációs erejéről esik szó (interjú Lakner Lászlóval, p. 146–151., interjú Tót Endrével, p. 189–191.), de Klimó Károly is kitér arra, hogy szomorú módon a magyar művészet 20–30 évig tartó elzártsága, az információhiány máig tartó lemaradást eredményezett (p. 133.). „Könyves” szemmel kiemelhető az interjúkból, mennyien említik a Fészek Művészklub könyvtárát és név szerint Molnár Évát, illetve az *Albert Skira* kiadó nívós művészeti albumsorozatait, amelyek több művészeti könyvtár akkori gyűjteményében is megtalálhatóak voltak. Gábor Eszter könyvtárosi nézőpontból is feleleveníti a Kádár-korszak egy későbbi időszakát (1971 és 1987 között a Szépművészeti Múzeum könyvtárának vezetője volt). A CIA könyvküldési akciójáról Gyémánt László mesél részletesebben (megtudjuk például, hogy egy űrlapot kitöltve lehetett megadni az érdeklődési területet vagy másokat ajánlani a programba), Passuth Krisztina pedig a szamizdatokról és az OSZK *Országos Gyarapodási Jegyzékéről* mint a tájékozódás forrásairól is ejt néhány szót. A könyvkiállítás kapcsán többen is kiemelik, mennyire abszurd mai szemmel az egész: „*Ha ma elmondjuk egy festőnövendéknek ezt a végtelenül nevetséges történetet... Szerintem ma már Afrikában is [nevetséges lenne], ha egy festő akarna egy könyvet Rembrandtról vagy Braque-ról, és ahhoz lopó zsebet kellene varrnia a kabátjába, egy barátjának falazni, a teremőr nénit pedig meggyőzni, hogy ne nézzen oda...*” (interjú Jovánovics Györggyel, p. 121.). Árukladó, hogy mindenki élénken emlékszik a könyvkiállításra és a lopás mozzanatára, az ellopott könyveket pedig a legtöbben egészen máig megőrizték: a kötetben közölt fotókon a kezükben tartják azokat, a 2019–2020-as szentendrei kiállításra pedig lehetőség szerint köl-

csönadták a sajátos életútúval rendelkező példányokat. A kötetet névmutató zárja, segítve az eligazodást a XX. századi képzőművészet magyar és külföldi alakjainak világában.

A nagy könyvlopás olvasója óhatatlanul behelyezkedik egy immár letűnt korszakba, amelyet a diktatúra, a hatalom paranoiája, a vizuális szürkeség és az információs elzártság fémjelzett, ami abszurd és tragikus (bizonyos fénytörésben tragikomikus) helyzeteket szült. Ebben a keretben értelmezhető az is, hogy az értelmiség tömegesen lopta el kabát alatt a francia könyvkiállítás darabjait. A jelen kötet nem kínál átfogó korszakmonográfiát, „mindössze” egy sajátosan

kelet-európai jelenség anekdotákkal tűzdelt, mégis tudományos igényű körüljárásával szolgál, az utolsó pillanatban összegyűjtve az akkor fiatal, ma már a nyolcvanas éveikben járó képzőművészek és művészettörténészek vallomásait. (Az interjúk felvétele óta Marosi Ernő művészettörténész elhunyt.) Noha a kutatást több irányból is érdemes lenne folytatni, ez a kiemelkedően szép kiállítású kötet mindenképpen méltó lenyomata egy fontos művelődéstörténeti jelenségnek, ezért a képzőművészet és a könyvkultúra iránt érdeklődő olvasóknak egyaránt ajánlható.

Szabó Piroska

Irodalmi hivatkozások

1. Első magyar nyelvű kiadása: ASSMANN, Jan. A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Budapest: Atlantisz, cop. 1999. 313 p. ISBN 963-9165-36-0
2. IVÁNYI-BITTER Brigitta, szerk. Kovásznai György: Túl a húsdarálón. Budapest: Kovásznai Kutatóműhely, 2008. 69 p. ISBN 978-963-06-4585-0. Az idézet helye: p. 6, 10.
3. Egy francia diplomata a forradalomban: Guy Turbet-Delof 1956-os naplója. Budapest: Francia Intézet – 1956-os Intézet, 1996. 178 p. ISBN 963-04-7139-6
4. KECSKÉS D. Gusztáv. Kulturális diplomácia a nemzetközi feszültségek közepette: Franciaország Közép- és Kelet-Európában (1936–1940, 1944–1951). == Világtörténet, 6. = 38. (2016) 3., p. 409–494. ISSN 0083-6265
5. STONOR SAUNDERS, Frances. Who paid the piper? CIA and the cultural Cold War. London: Granta Books, 1999. 544 p. ISBN 1862070296
6. REISCH, Alfred A. Hot books in the Cold War: The CIA-funded secret Western book distribution program behind the Iron Curtain. Budapest – New York: CEU Press, 2013. XXVIII, 549 p. ISBN 978-615-5225-23-9
7. KAYSER, Jacques. Présence française en Bulgarie. == Le Monde, 1958. 04. 24. ISSN 0395-2037, E-ISSN 1950-6244. Hozzáférhető: https://www.lemonde.fr/archives/article/1958/04/24/presence-francaise-en-bulgarie_2297682_1819218.html [Megtekintve: 2022.10.01.]
8. Parting the Curtain: Propaganda, culture, and the Cold War, 1945–1961. New York: St. Martin's Press, 1997. 304 p. ISBN 978-0333731239
9. GYERGYAI Albert. Francia könyvkiállítás Budapesten. == Élet és Irodalom, 3. (1959) 45., p. 5. ISSN 0424-8848
10. FOGARASSY Miklós. Francia Könyvkiállítás. == Magyar Könyvszemle, 76. (1960) 2., p. 204. ISSN 0025-0171
11. A francia könyvkiállításról. == A könyvtáros, 9. (1959) 12., p. 930–932. ISSN 0450-7886
12. Francia könyvkiállítás a Műcsarnokban: Magyar Filmhíradó 45. [videó]. == A Filmhíradók Online honlapja. 7:23 perc. Hozzáférhető: <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=15204> [Megtekintve: 2022.10.01.]
13. Ld. Exposition du livre hongrois. == Bulletin des bibliothèques de France, (1959) 11., p. 519. ISSN 0006-2006. Hozzáférhető: <https://bbf.enssib.fr/consulter/bbf-1959-11-0519-011> [Megtekintve: 2022.10.01.]
14. PÁLFFY József. A francia közvélemény nagy érdeklődéssel tekint az MSZMP kongresszusa elé. == Hétfői Hírek, 3. (1959) 48. (nov. 30.), p. 3. ISSN 0437-3715
15. Imperialista kémtevékenységek a Magyar Népköztársaság ellen, Minisztertanács Tájékoztatói Hivatala, magyar propaganda-dokumentumfilm, fekete-fehér, 1958, 30 perc [videórészlet]. == Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára honlapja. 5:02 perc. Hozzáférhető: <https://www.abtl.hu/node/215> [Megtekintve: 2022.10.01.]
16. A könyvtárak és a hatalom: Tanulmányok és dokumentumok. Szerk. MONOK István. Budapest: OSZK – Gondolat Kiadó, 2003, p. 139–140. (Nemzeti téka). ISBN 963-200-470-1